

«Я-КОНЦЕПЦІЯ» ЯК ПОКАЗНИК ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ В МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ТА ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Стаття присвячена одній з актуальних психологічних проблем, яка потребує свого вирішення як на теоретичному, так і на практичному рівні. Саме на межі молодшого шкільного й підліткового віку відбувається бурхливий розвиток самосвідомості, а тому пріоритетність в усвідомленні й формуванні характеристик власного «Я» багато в чому визначає подальший особистісний розвиток дитини. Автором представлено розгорнуту картину основних структурних компонентів такого складного утворення, як «Я-концепція», проаналізовано деякі емпіричні дані, які слугують корелятами змістовних характеристик у сфері самосвідомості. Особливу увагу приділено питанням вивчення «ідеального Я» школярів, а також процесуальним особливостям формування моральної свідомості.

Ключові слова: «Я-концепція», «Я-образ», «ідеальне Я», цінності, особистісний розвиток.

The article is devoted one of psychological the issue of the day, which needs the decision both at theoretical and on practical level. There is stormy development of consciousness exactly on the border of junior school and juvenile age, and that is why priority is in an awareness and forming of descriptions of own «I», in a great deal determines subsequent personality development of child. An author is present the unfolded picture of basic structural components of such difficult education as «Self-concept», some empiric information which serve as the correlate of rich in content descriptions in the field of consciousness is analysed. Special attention is spared the questions of study «ideal I» schoolboys, and also to the judicial features of forming of moral consciousness.

Key words: «Self-concept», «Self-image», «ideal I», values, personality development.

Аналіз праць на психолого-педагогічну тематику підтверджує, що підсумковим продуктом процесу самопізнання є динамічна система уявлень людини про себе, поєднана з її оцінкою, яка позначена терміном «Я-концепція». Це поняття утвердилось у психології порівняно недавно, а саме в 50-ті роки ХХ століття в руслі гуманістичного напрямку. «Я-концепція» – це відносно стійке й водночас піддатливе внутрішнім коливанням та змінам психологічне новоутворення, яке виникає в людини в процесі розгортання соціальної взаємодії як винятковий результат її культурного розвитку. Вона справляє суттєвий вплив на перебіг її життя: від раннього дитинства й до глибокої старості.

Від того, яким чином найближче соціальне оточення (й особливо значущі дорослі) впливатимуть на об'єктивування характеристик «Я» дитини, залежатиме процес її особистісного росту та формування найважливіших психологічних утворень. Це й повинно бути предметом особливої уваги з боку тих людей, які за своїми функціями покликані здійснювати виховання підростаючих поколінь.

Психологічний словник трактує «Я-концепцію» як важливе структурне утворення особистості, ідеальне уявлення індивіда про себе, як про іншого, що складається в процесі спілкування та діяльності. Становлення «Я-концепції» в кінцевому рахунку зумовлене широким соціально-культурним контекстом, виникає в обставинах обміну діяльністю між людьми, у ході якого суб'єкт «ди-

вється як у дзеркало в інших людей» і в такий спосіб продукує, уточняє та корегує образи свого «Я» [3, с.475–476].

У літературі, присвяченій «Я-концепції», можна віднайти два її розгорнутих визначення. Перше визначення належить К.Роджерсу. У його розумінні «Я-концепція» складається з уявлень про власні характеристики й здібності індивіда, уявлення про можливості взаємодії з іншими людьми й оточуючим світом, ціннісних орієнтацій, пов'язаних з об'єктами й діями та уявлень про цілі та ідеї, які можуть мати позитивну чи негативну спрямованість. Таким чином, це «складна структурована картина, яка існує у свідомості індивіда як самостійна фігура чи фон, що включає як власне Я, так і відношення, у які воно може вступати, а також позитивні й негативні цінності, пов'язані з якостями й відношеннями Я, які сприймаються – у минулому, теперішньому і майбутньому» [2, с.340].

Відомо, що проблема розвитку «Я концепції» є однією із центральних та надзвичайно актуальних для психології особистості. На жаль, і на цьому нам хотілося б детально зупинитись у процесі нашого аналізу, вона не стала такою для педагогів освітніх закладів і особливо для вчителів-практиків. Змушені констатувати, що головним критерієм в оцінці діяльності вчителя й надалі залишається його вміння навчити дітей. Тому в його діяльності дидактичні завдання залишаються пріоритетними, а формування та розвиток особистості учня певною мірою розглядаються як те, що наступить само собою, якщо правильно реалізовуватиметься перша мета. Навіть якщо подивитись на цю проблему в контексті структури уроку, то серед основних цілей, які ставить перед собою вчитель, виховні завдання виглядають вже надто «скромними» в порівнянні з дидактичними.

Насправді виховні завдання набагато важливіші, ніж дидактичні. Адже з державницької позиції в контексті виховання громадянина для суспільства набагато актуальнішим є не стільки, ким стануть діти (у розумінні подальшої самореалізації й професійної підготовки зокрема), а те, якими вони стануть (законослухняними громадянами чи злочинцями, деградованими алкоголіками, наркоманами чи успішними професіоналами). І у зв'язку з тим, що асоціальні явища в суспільстві набувають загрозливого характеру, виховні цілі в навчальному процесі є надто важливими, а відтак їм треба приділяти значно більше уваги. «Якщо ми приймемо за аксіому, що посилена увага до проблем виховання як специфічної діяльності викликана кризовим станом суспільства, то нам необхідно більше звертати увагу на єдність і цілісність педагогічного процесу, де виховна складова має посідати не менше, а може, й більше значення, ніж освітня,» – уважає О.В.Сухомлинська [4].

Таким чином, діяльність учителів треба оцінювати з урахуванням більш вагомих пріоритетів. Ми також розуміємо, що цей факт набагато легше констатувати, ніж добитись його реалізації. Адже стереотипи змінюються надто повільно. І психологія батьків та педагогічних працівників тут не є винятком.

Наступною важливою тезою, на якій ми вважаємо за необхідне наголосити, є те, що «Я-концепція» – поняття дуже ємкісне й багатоструктуроване, а тому його розкриття потребує відповідного розуміння. Зокрема, цілісне уявлення про це утворення можливе лише при усвідомленні його когнітивної, емо-

цінно-оцінної та поведінкової складових. А тому неврахування будь-якої з них не може забезпечити успіх у формуванні особистості. На жаль, це дуже часто трапляється у виховній практиці. Наприклад, учитель організовує такий виховний захід, який абсолютно не відповідає дитячим цілям. І якщо з дітьми молодших класів проблем у його проведенні не виникатиме, то в підлітковому віці це вже може мати відкриту або приховану форму дитячого спротиву. Тому, вибудовуючи свою стратегію виховного впливу, кожен педагог повинен усвідомлювати, що успіх у його діяльності можливий лише тоді, коли діти ставатимуть однодумцями та послідовниками в його починаннях. Досягти цього можна за однієї умови, а саме: вибудовування стратегії виховних цілей (цілепокладання) повинно розпочинатись з об'єктивації та врахування цілей учнів.

Протягом життя людина формує власну картину світосприйняття, де цінності суспільства аналізуються та зіставляються з уявленнями про своє «Я». У результаті цього утворюється індивідуальна система ціннісних орієнтацій, на основі якої складаються відношення особистості до оточуючого світу, до інших людей, до себе самої. «Я» – рушій усіх наших бажань і прагнень, джерело енергії та сили. Творче використання потенціалу, закладеного в особистості, ефективна самореалізація стають можливими при узгодженні всіх компонентів структури «Я».

«Я-концепція» формується під впливом зовнішніх факторів, які діють на індивіда. Особливо важливими є для нього контакти зі значимими людьми, які визначають уявлення індивіда про себе. Первинні соціальні контакти здійснюють на нього лише формуючий вплив. Однак з моменту свого зародження «Я-концепція» сама стає джерелом активності суб'єкта, важливим фактором в інтеграції досвіду. Таким чином, «Я-концепція» відіграє значну роль: сприяє досягненню внутрішньої узгодженості особистості, визначає інтерпретацію досвіду та є джерелом очікувань.

Усвідомлюючи той факт, що не варто сподіватись охопити неосяжне, ми все-таки хотіли б указати на деякі важливі умови, врахування яких є необхідним чинником для розвитку «Я-концепції» учнів. Йдеться, зокрема, про інтенсифікацію таких видів діяльності або навіть просто інтеракцій, які б забезпечили розвиток її когнітивної та емоційно-оцінної складової. Саме вони і є основою «Я-образу». Перефразовуючи слова К.Д.Ушинського, можна сказати так: якщо дитина хоче розвинути себе у всіх відношеннях, вона повинна пізнати себе у всіх відношеннях.

Відомо, що саме на рубежі молодшого й середнього шкільного віку в дітей зростають зацікавлення до різноманітних аспектів свого Я («уявного», «фантастичного», «реального», «майбутнього», «фізичного» і т. д.), у зв'язку з чим виникає необхідність у створенні таких умов, які б забезпечили дитині інтенсивний процес самопізнання. Чим більш насиченими будуть ті види діяльності, які дозволятимуть розкритися самій дитині, а також пізнати при цьому можливості інших дітей, тим ціннішими вони будуть для її особистісного розвитку.

Для того, аби діти могли вибудовувати свою найближчу перспективу (подальші життєві цілі), їм конче потрібно організовувати діяльність таким чином, щоб вони могли контактувати не лише з однолітками, а й зі старшими дітьми.

Соціальна цінність і значущість самих форм діяльності та їх змісту разом із взаємодією зі старшокласниками можуть стати важливим каталізатором у формуванні соціально-бажаних моральних цінностей. При цьому слід урахувати, що самі старшокласники обов'язково повинні сповідувати такі ж цінності, інакше це може призвести до стандартів подвійної психології або ж, навпаки, до формування асоціальних цінностей.

Ставлячи перед собою завдання експериментального вивчення «Я-концепції» в молодшому шкільному та молодшому підлітковому віці, ми прагнули зафіксувати з допомогою кількісно-якісних показників певні особливості в розумінні сутнісних характеристик поняття ідеал та деяких інших понять у сфері моральної свідомості. У процесі дослідження особливостей «Я-концепції» було використано метод незавершених речень, анкетування, бесіди, які, на нашу думку, найбільше відповідають вимогам дослідження. Контингент досліджуваних складався з учнів 3 і 5 класів (усього 48 учнів Лючанської школи I–II ступенів (Косівського р-ну) і 54 учні СШ-I № 1 м. Івано-Франківськ). Емпіричні дані, отримані протягом дослідження, підлягали кількісній та якісній обробці. Унаслідок проведених процедур статистично достовірних відмінностей між вибірками сільської та міської школи не виявлено, тому в таблиці й на рисунку кількісні дані подаються в загальному вигляді.

Щодо вибору вікової категорії досліджуваних, то ми виходили з того, що:

- 1) у підлітків, на відмінну від учнів молодшого шкільного віку, «Я-концепція» виражена чіткіше та колоритніше, а отже, вона є більш структурованою;
- 2) виявлення динамічних особливостей розвитку «Я-концепції» в обох групах досліджуваних дозволило б нам визначити (можливо, гіпотетично) основні фактори впливу на її формування.

Дослідно-експериментальна робота проводилася протягом 2006 року. У процесі емпіричного дослідження використовувалися вже відомі психологічні методики, завдяки яким було зібрано фактичні дані, які в подальшому дозволили зробити важливі для нас якісні узагальнення.

З метою виявлення особливостей «ідеального Я» учнів ми запропонували анкету, яка містила такі питання:

1. Що ти розумієш під словом ідеал?
2. Чи згоден ти, що в кожній людини є (або повинен бути) ідеал? Чому ти так вважаєш?
3. Чи змінювався твій ідеал? Якщо так, то на кого ти найбільше хотів бути схожим (див. перелік табл. 1)?
4. Назви якості цієї людини (свого ідеалу) та вкажи найбільш важливі з них.
5. Чи формуєш ти ці якості? Якщо так, то як саме?
6. Які труднощі при цьому ти відчуваєш?
7. Чому так важливо для людини мати свій ідеал?

Обробка анкетних даних дослідження здійснювалася методом контент-аналізу. У результаті було виявлено, що в кожного з опитаних є людина, на яку він хотів би бути схожий. В учнів третього класу переважають відповіді «на маму» та «першу вчительку», у той час як у п'ятикласників зразком для наслідування є постаті відомих спортсменів, артистів (див. табл. 1).

Розподіл емпіричних показників (на основі контент-аналізу анкетних даних учнів 3 і 5 класів)

Зразок для наслідування	3-й клас		5-й клас	
	Кількість відповідей	Рангове місце	Кількість відповідей	Рангове місце
Батько	4	5	8	3,5
Мама	18	1	8	3,5
Бабуся, дідусь	2	6,5	1	9
Брат, сестра	8	3	4	5,5
Інші родичі	-	8,5	2	7,5
Хтось із однолітків	6	4	11	2
Улюблений (перший) учитель	10	2	4	5,5
Художні герої, спортсмени, артисти	2	6,5	12	1
Інші	-	8,5	2	7,5
Усього	50		52	

У дітей-підлітків бажання бути схожими на когось із членів сім'ї знижується, посилюється залежність від кола друзів, які забезпечують їм емоційну підтримку й у спілкуванні з якими вони формують свій образ Я. Тому не дивно, що підлітки проводять з ровесниками значно більше часу, ніж з дорослими чи молодшими за себе. Коло друзів відіграє важливу роль у розвитку соціальних навичок, завдяки засвоєнню яких вони пізнають нове, оцінюють його, вчаться взаємодіяти, співпрацювати, здобувати знання про себе.

Уявлення про себе – це психічна система, за допомогою якої ми організуємо своє життя. Джерело розвитку уявлень про себе – сприйняття людиною реакції на неї значимих інших. Індивід сприймає себе опосередковано посередництвом окремих точок зору інших людей з близького йому соціального оточення чи з допомогою узагальненої точки зору своєї соціальної групи як цілого [1, с.38].

Результати анкетування показали, що уявлення учнів про найбільш важливі якості свого ідеалу цілком позитивні (див. рис. 1).

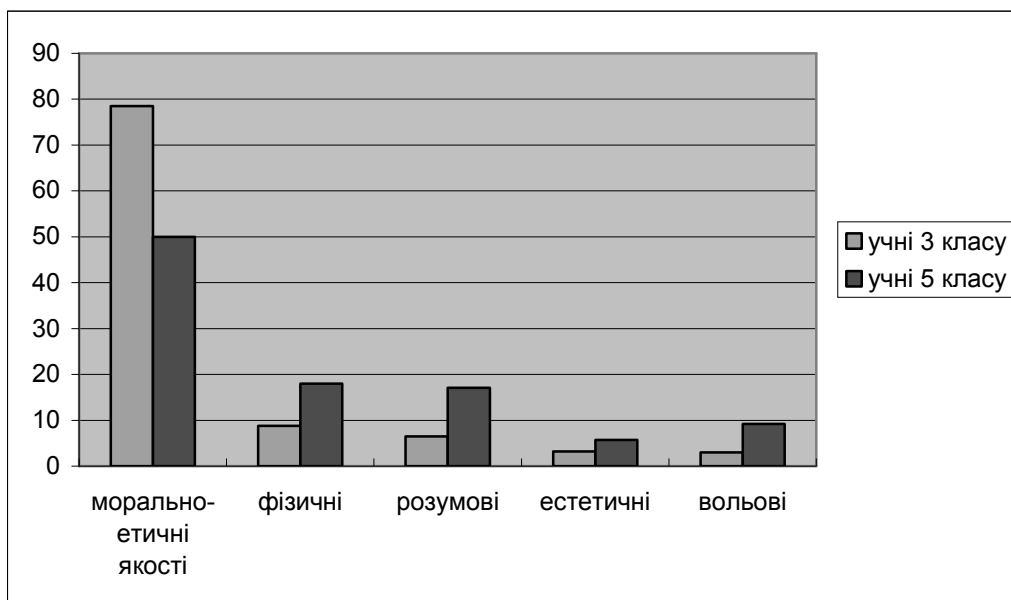

Рис. 1. Діаграма позитивних якостей ідеалу (у %)

Як бачимо з діаграми, найбільші кількісні показники в обох вибірках досліджуваних виявлено в групі морально-етичних якостей (78,5% і 50% відповідно). Причому в третьокласників цей показник значно вищий. Однак за всіма іншими групами особистісних якостей спостерігається домінування показників у дітей-підлітків. Воно й зрозуміло, оскільки підвищений інтерес до свого Я розширює «горизонт бачення» його найрізноманітніших проявів. Ще більш важливим моментом є те, що діти-підлітки не лише споглядають особливості свого Я, а й уже докладають певних зусиль для того, щоби змінити ті його особливості, які їм не подобаються. Зрозуміло, що найпростіше побачити й виявити «недоречності» можна у «фізичному Я». Тому ця сфера є предметом особливої уваги в дітей цього віку.

Ми також виявили деякі статеві відмінності, зокрема хлопці третього і п'ятого класів основний наголос роблять на фізичних та вольових якостях, у той час як дівчата, в основному, називають розумові, морально-етичні, естетичні та вольові риси.

Відповіді на питання «Чи формуєш ти ці якості? Якщо так, то як саме?» істотно не відрізнялися. Найбільш типовими відповідями серед молодших школярів були: «намагаюся не порушувати поведінку, поводити себе чемно; не битися, не говорити лайливих слів»; «в усьому слухатися маму, виконувати її доручення»; «робити все так, як мій ідеал; бути схожим на нього». Молодші підлітки значно частіше вказують на ту чи іншу рису характеру чи властивість, яка притаманна їхньому ідеалу: «хочу бути таким же сильним, спритним (тренуваним), як...»; «для цього почав щоденно робити зарядку», «почав тренуватись у секції, відвідувати гурток, займатись у студії тощо»; «хочу навчитися грати на гітарі так, як...», «хочу бути схожим на брата» та ін.

Оскільки дослідження проводилося серед учнів третього й п'ятого класів, то ми додатково намагалися простежити, чи існує різниця в обґрунтуванні важливості для людини ідеалу. Найбільш поширеними були відповіді: «якщо

людина має ідеал, то вона стає добрішою, кращою»; «ідеал дозволяє бути таким, як інші».

Загалом, аналізуючи отримані дані, можна зробити висновок, що суттєвої різниці в змісті відповідей не виявлено. Хоча при зіставленні результатів простежується тенденція до більш осмисленого тлумачення цього поняття п'ятикласниками.

Психологічні дослідження становлення «Я-концепції» людини в процесі її життєдіяльності відбуваються за кількома напрямками. Насамперед вивчаються зміни в змісті «Я-концепції» та її компонентів – які якості усвідомлюються краще, як змінюється з віком рівень і критерії самооцінок, яке значення надається зовнішності, а яке розумовим і моральним якостям. Далі досліджується ступінь її відповідності та об'єктивності, фіксується зміна структури образу Я в цілому – ступінь його диференційованості (когнітивної складності), внутрішньої послідовності (цілісності), стійкості, контрастності, а також рівень самоповаги. За всіма цими показниками підлітковий вік помітно відрізняється від дитинства.

Під час аналізу емпіричного матеріалу простежується динаміка розвитку когнітивного компонента. Це свідчить про тенденцію адекватного оцінювання себе школярем, що веде до встановлення рівноваги між «ідеальним» та «реальним Я». Водночас із віком знижується перебільшення своєї власної унікальності.

Відомо, що на рівень самооцінки учня впливають різноманітні стосунки, зокрема ті, що складаються в сім'ї, школі, з однолітками та друзями.

Що стосується ставлень до дитини в сім'ї, то вони переважно позначаються на розвитку її «Я образу», а це, зрозуміло, виявляється в навчальній, трудовій, суспільній активності. Не бесіди і розмови, а саме життя в сім'ї, атмосфера, що панує в ній, впливає на загальний розвиток дитини, її «Я-концепцію». Діти, котрі постійно перебувають у стресових ситуаціях, часто стають мовчазними, некомунікабельними, а їхня самооцінка здебільшого занижена. Усе це стає причиною зміни їх поведінки, позначається на результатах навчальної діяльності. У такій ситуації допомогу повинні надати вчителі. Найкраще, якщо останні діятимуть у співпраці із психологом і батьками, надаючи дитині відповідну підтримку й вселяючи віру в її можливості. У підлітковому віці важливу роль відіграють однолітки. Експериментально доведено, що завдяки дружбі з ровесниками таких дітей розвивається самоповага.

Як показали результати нашого дослідження, характерною рисою молодших школярів є егоцентризм, а тому метод похвали не завжди є доцільним. На жаль, учителі хвалять своїх улюбленців незаслужено, тобто безвідносно до того, що дитина зробила й, особливо, як вона це зробила. Якщо дитину хвалити завжди, вона звикає до цього, перестає адекватно оцінювати свої вчинки.

Доведено, що неабиякий вплив на рівень самооцінки має образ «фізичного Я» дитини. Зовнішній вигляд різко впливає на світосприйняття особистості, її місце в тій чи іншій групі. Самооцінка дівчат у цьому віці є значно нижчою, ніж у хлопців. Можливою причиною такого явища, на нашу думку, є

те, що дівчата швидше визрівають, дорослішають, а отже, вони стають більш критичними до себе значно раніше від хлопців.

Відомо, що «Я-концепція» людини, як і будь-яке психологічне новоутворення, є одночасно і стабільною, і динамічною характеристикою, тобто такою, що може піддаватися змінам. У зв'язку з тим, що предметом особливої уваги як вітчизняних, так і зарубіжних досліджень у дітей цього віку є розвиток моральної свідомості, ми спробували виявити й описати деякі тенденції цього явища в учнів молодших та середніх класів. Як свідчать дані нашого дослідження й праці інших авторів, учні молодших класів схильні до інтенсивного засвоєння моральних знань. У цьому їм сприяє обмежена обізнаність у цій сфері, а також потреба діяти відповідно до вимог, які ставлять перед ними значущі дорослі.

У процесі навчання молодші учні засвоюють такі теоретичні знання, які дозволяють їм зробити відповідні узагальнення щодо їх змісту. Однак у них і надалі переважають уявлення, судження та оцінки морально-етичного змісту, які притаманні героям і головним персонажам художніх творів, прочитаних ними (чи екранізованих).

За нашими даними, вже учні першого класу мають деякі уявлення про окремі моральні якості, особливо про ті, які характеризують відношення героїв художніх творів до своєї діяльності чи ставлення до інших людей. Краще оцінюються моральні якості, які виявляються в активних діях літературних персонажів, що ведуть до ефективних результатів. Судження про етичні норми спочатку мають ситуативний характер, оскільки молодші учні мало знайомі з конкретними проявами різних, особливо складних моральних якостей.

Поступово діти починають абстрагуватись від конкретних ситуацій, виділяють деякі суттєві ознаки моральних понять, але, оскільки при цьому їм ще надто складно змодельовати найрізноманітніші прояви людської поведінки, які б ураховували не лише результативну сторону вчинку, а й мотиваційну, вони надмірно й невинувато категоричні у своїх судженнях.

Про моральні якості молодші учні судять за найбільш яскравими вчинками людей, не звертаючи уваги на інші, не менш важливі дії. При цьому вони надають набагато більшого значення позитивним моральним властивостям особистості, ніж негативним. Дітям ще дуже складно дати безпосереднє визначення тих або інших якостей. Тому вони формулюють їх примітивно, нерідко вдаються до тавтології та спроб розкрити зміст поняття через термін, яким воно позначається («Щедрість – це коли людина щедра»). Інколи про глибину засвоєння того чи іншого морального поняття можна судити за конкретними прикладами, що при цьому наводяться.

У третьому й особливо четвертому та п'ятому класах відбуваються деякі позитивні зрушення. Конкретно-змістовна основа моральних понять розширюється, зростає багатство та різноманітність ситуацій, фактів, на які спираються школярі під час розкриття в тій або іншій формі змісту морального поняття. Про це свідчать самостійні приклади, яскравість і різноманітність яких поступово зростає. Проте судження учнів опираються лише на ситуації, які відображені у творах.

Одним із критеріїв ефективності засвоєння будь-яких понять є вміння вдало застосовувати їх під час аналізу конкретних ситуацій. Відповідно до прийнятої за цією ознакою класифікації, існують три рівні засвоєння моральних уявлень і понять. На низькому рівні перебувають учні, у яких уже є знання про окремі моральні якості, але які не вміють ними користуватись під час аналізу конкретних ситуацій, оскільки достатньою мірою їх не усвідомлюють. Середній рівень засвоєння моральних понять характеризується вже здатністю свідомо застосовувати наявні знання в типових ситуаціях. Вищий рівень засвоєння передбачає готовність творчо застосувати набуті знання в різних, у тому числі нестандартних ситуаціях. За нашими даними, показники низького рівня виявлені в 47% молодших підлітків, середнього – у майже 50%, а вищого – від 3 до 5% досліджуваних дітей 5 класу.

Висновки. Таким чином, проведений нами теоретичний аналіз та результати емпіричного дослідження переконливо засвідчили, що питання формування «Я-концепції» в молодшому шкільному та молодшому підлітковому віці були, є й залишатимуться важливим питанням формування особистості суб'єкта. Недооцінка або ж ігнорування цього питання породжує інфантильні тенденції в особистісному розвитку, які безпосередньо позначаються на поведінковій і мотиваційній сфері, змістовно-динамічні особливості яких значною мірою визначаються зовнішнім локусом контролю, неадекватним сприйняттям свого «Я», завищеними очікуваннями, що призводить до підвищеного рівня конфліктності та неадекватної самооцінки дитини й т. п.

Натомість особистісний підхід дозволяє з позицій гуманістичної психології оцінювати основні структурні утворення особистості молодшого школяра, а тому якомога раніше робити їх предметом поглибленого вивчення та осмислення.

1. Дружинин В. Н. Экспериментальная психология / В. Н. Дружинин. – М., 1994.
2. Психология личности / под ред. Д. Я. Райгородского. – Самара, 1990 [?]. – Т. 1. – С. 340.
3. Психология. Словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
4. Сухомлинська О. В. Духовно-моральне виховання дітей та молоді в координатах педагогічної науки і практики (виступ на Загальних зборах АПН України 07.12.05) / О. В. Сухомлинська. – Режим доступу : <http://www.apsu.org.ua/doc>.